

УДК: 39:398.5

Орозова С., магистрант, К.Тыныстанов ат. БМУ

«КӨКҮЛ» ЖОМОГУНУН ЖАНРДЫК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Элдин көркөм мурасынын орчундуу бир бөлүгүн эпикалык чыгармалардын ичиндеги архаикалык баатырдык эпостор же баатырдык жомоктор түзөрү белгилүү. Мына ушундай өткөн мезгилдин салт-санаасын, калк идеалын, күрөш, умтулууларын өз кучагына алган көөнө эпикалык чыгарманын бири болуп «Көкүл» баатырдык жомогу саналат.

“Көкүл” чыгармасынын кыргыз элинде гана эмес, Минусин ойдуңунда жашаган бараба жана тобол татарларында учурашы (“Кара Кукул”, жана “Кара Кокол” аталышында) ойдун негиздүүлүгүн далилдейт.

Макалада калктын көп кылымдар жаратылыш сырларын ачууга, анын каардуу күчтөрүн жеңүүгө болгон аракеттери жана элдин азаттык жолунда баатырдык күрөшү, дегеле, адамзат цивилизациясынын түзүлүшүнө чейинки басып өткөн жолунун тарыхы чагылдырылат. Негизинен, түрк элинин узак убакыттар тарыхый турмушуна, көркөм туюмуна, этногенездик мезгилине таандык булактары чагылдырган элдик эпостордун составын архаикалык баатырдык жомоктор түзөт. Себеби алар идеялык мазмуну, түзүлүш структурасы жагынан жалпыга мүнөздүү касиеттери менен айырмаланып турат.

Өзөктүү сөздөр: «Көкүл» жомогу, баатырдык жомок, жөө жомок, архаикалык баатырдык эпостор, салт-санаа, күрөш, баатырдык-архаикалык, сюжет-мотив, каарман-персонаж.

Орозова С., магистрант, ИГУ. им.К.Тыныстанова

ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ СКАЗКИ «КӨКҮЛ»

Известно, что значительную часть художественного наследия народа составляют архаические героические былины или героические сказки в эпических произведениях. Одним из старейших эпических произведений, охватывающих традиции прошлого, идеалы людей, борьбу и стремления, является героическая сказка «Көкүл».

То, что произведение «Көкүл» встречается не только у киргизов, но и у барабинских и тобольских татар, проживающих в Минусинской котловине (под названиями «Кара Кукуль» и «Кара Кокол»), доказывает справедливость идеи.

В статье рассказывается о многовековых усилиях населения по разгадке тайн природы, преодолению ее злых сил и героической борьбе народа за освобождение, а также об истории человеческой цивилизации в целом. Архаические героические сказки в основном состоят из народных эпосов, отражающих многолетнюю историческую жизнь тюркского народа, истоки этногенеза художественного смысла. Это потому, что они различаются по своему идеологическому содержанию и общим свойствам, с точки зрения структуры.

Ключевые слова: сказка «Көкүл», героическая сказка, пешая сказка, архаический героический эпос, традиции, борьба, героико-архаический, сюжет-мотив, персонаж.

Orozoova S., Master's student, ISU named after K. Tynystanov

GENRE FEATURES OF THE FAIRY TALE "KOKUL"

It is known that a significant part of the artistic heritage of the people are archaic heroic stories or heroic tales in epic works. One of the oldest epic works covering traditions of the past, people's ideals, struggles and aspirations is the heroic tale "Kokul".

The fact that the "Kokul" is found not only among the kyrgyz, but also among the Baraba and Tobolsk Tatars living in the Minusinsk hollow (under the names "Kara Kukul" and "Kara Kokol"), proves the validity of the idea. in the article.

The article tells about the centuries-long efforts of the population to unravel the mysteries of nature, overcome its evil forces and the heroic struggle of the people for liberation, as well as about the history of

human civilization as a whole. Archaic heroic tales mainly consist of folk epics reflecting the long-lasting historical life of the Turkic people, the origins of the ethnogenesis of the artistic sense. This is because they differ in their ideological content and common properties in terms of structure.

Key words: *tale "Kokul", heroic tale, pedestrian tale, archaic heroic epic, tradition, struggle, heroic-archaic, plot-motive, character.*

Эл оозеки чыгармачылыгында байыркы жомоктордун бири - «Көкүл» баатырдык жомогу. Аны жыйноо ишинде чыгарманын кызыктуулугун, мазмун, образынын салттуулугун, архаикалуулугун байкоого болот. Эчен кылымды артка таштаган «Көкүл» баатырдык жомогунун байыркылыгында талаш жок.

Чындыгында, эпикалык чыгармаларыбыз элибиздин өткөндөгү рухий маданиятын таанып-билүүдө өтө маанилүү орунду ээлегендиги талашсыз маселелерден. Ошондуктан бүгүнкү күндө аларга болгон илимий дагы, практикалык дагы талаптардын аягына чекит коюлбай келүүдө. Элдин жан дүйнөсүнө көркөм табият тартуулап, ага кызыкчылык арттырган кыргыз элинин мына ушундай көркөм мурастарынын ичинде биз сөз кылып жаткан «Көкүл» чыгармасынын эпикалык чыгармалар арасында өзүнүн басымдуу орду бар десек, жаңылышпайбыз. Себеби анын жаралышы менен басып өткөн жолу - өзүнчө тарых. Ал өзүнчө баалуу мурастардан десек болот. Элдик оозеки чыгармалардын жанрларынын ар бирин өзүнчө изилдөөдө «Көкүл» баатырдык жомогун өзүнчө карап көрүү муктаждыгы жаралбай койбойт, анткени көп варианттуулукка жеткен бул чыгарманын адабиятта да, тарыхта да орду чоң экендиги талашсыз.

«Көкүл» чыгармасынын тектеш түрк тилдүү элдерде айтылышы өткөн кылымда эле окумуштуулардын көңүлүн бурбай койгон эмес. Алсак, европалык окумуштуулардын ичинен «Көкүлдү» эң биринчи болуп академик В.В.Радлов изилдеген.

Ал эми «Көкүл» жомогуна алгач көңүл бурган кыргыз элиндеги элдик оозеки чыгармаларды активдүү жыйноочу К.Мифтаков болгон. Окумуштуу «Көкүл» баатырдык жомогун жазып алуу менен, анын “Манаска” чейин узак айтылып жүргөндүгүн белгилеп, айтуучулардын эскертүүлөрүнө, өз байкоолоруна жана жомок мотивдерине таянуу менен, «Көкүл» эң байыркы жана көлөмдүү жомок деген жыйынтык чыгарат.

Ошондой эле «Көкүлдүн» К.Мифтаков жазып алган баатырдык жомок варианты 2003-жылы гана “Эл адабияты” сериясынын 28-томунда А.Акматалиев, К.Кырбашевдердин түзүүсүндө, окумуштуу Б.Кебекова тарабынан кенен жазылган баш сөзү менен жарыкка чыккан. Окумуштуу чыгарманын бардык версия, варианттарын иликтөө алкагына киргизип, андан мифологиялык катмарлануунун, каарман-кейипкерлерди мүнөздөөдө, көркөм ыкма каражаттарында, көркөм функциясында, мотив, окуяларында, архаикалуулук салттуулуктун кеңири орун алышын, чыгарманын Минусин ойдуңунан башат алып, узак жолду басып, нечен кылымдарды артка калтырып, жөө жомоктон эпикалык баатырдык эпоско, дастанга өтүп, өзүнүн кызыктуулугу менен калк эсинде сакталып калгандыгын белгилейт [5: 5-55].

Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгында «Көкүлдүн» жөө жомоктук нускасы “Муңдуубай” жана “Көчпөспай” деген ат менен жазылган. Алсак, “Муңдуубай” жомогу 1926-жылы Насирдин Ботой, Өмүраалы Маана уулдары тарабынан мурунку Кара-Кол кантонуна караштуу Тоң болушунан кагазга түшүрүлгөн экен. Бирок ким тарабынан айтылганы жазылбай калган. Ал эми экинчи вариантты болсо “Көчпөспай” 1966-жылы Тил, адабият институту уюштурган фольклордук экспедициянын мүчөлөрү тарабынан Калинин (азыркы Жайыл) районунун Бөксө-Жол кыштагында жашоочу Өзбеков Карынактан алынган. Негизинен, эки вариантта тең башталышы туяксыз ата тойго барып, баласыз катары кордолуп, ызасына чыдабай, кемпирин жетелеп, жер-суу тайып кыдырып кетиши сыяктуу архаикалык окуялар орун алат. Эпостордо болочок баатыр уулдун бойго бүтүшү,

төрөлүшү ары кереметтүү, ары апыртмалуу, традициялуу берилет. Арчалуу мазарга түнөп жаткан кемпир-чалга кыбыладан жел согуп, аян бериши, алардын тилеги кабыл болгондугун айта келип, “көнөктөй көк алманы”, “аяктай ак алманы” таштап жиберилиши, баланын энесинин ичинде жатып сүйлөшү, кан чеңгелдеп түшүшү, толгоонун апыртмалуу жагдайда өтүшү жана башка сыяктуу эпикалык схемалык окуялардын түрмөгү жомокто жөн эле айтылбайт. Аларда баатырдык жомоктун жанрдык табиятына ылайык апыртмалуу көркөмдөлүп, көркөм ыкманын бир түрү катарында калыптанган байыркы катмардын мүмкүнчүлүгүнө ылайык социалдык-турмуштук, этнографиялык, диндик мамилелер камтылат. Мисалы, Көкүл төрөлдү дегенде жер астынан үстүнө чыккан, жер үстүнөн астына түшкөн үч алптын энеси жез кемпир аны эр жеткирбей өлтүрүүгө издөөгө чыккан жери бар.

Баатырдык жомоктун табиятында алп балага ылайыктуу тулпардын өзү менен кошо туулушу салттуу окуяны чагылдырат. Алсак, эки вариантында тең Муздак-Төргө качып барып тууган Кер бээнин Кулуну Көкүлгө ылайыктуу ат делип туулушун алсак болот. Ар бир жабдык салган сайын Кулундун тездик менен чоңоюшу да анын артыкча тулпарлыгын, магиялык касиетин арттыруу максатында берилет. Ошондой эле атасынын Көкүлдүн мине турган тулпарын, ээр токумун, жоо жарагын камдап, баланын атын койдуруп, Караканга (“Көчпөсбайда”) же Боорукер ханга (“Мундуубайда”) качырышы алгачкы окуялардан болуп, бири-биринен анчалык айырмаланган жерин байкай албайбыз. Жомокто кер Кулундун сүйлөө жөндөмүнө ээ болушу, магиялык касиеттери, Көкүлдүн Карачтын колуна түшүшү Боорукер кандын баланы сурап алышы, жез кемпир менен Карачтын урушу эки вариантта тең орун алып, кызыктуу окуялардан турат.

Ошондой эле Көкүлдүн алгыр куштуу болушун да салттуу окуя кароого болот. Бул эки вариантта тең Карачтын саяпкер аялы Күлайымдын кеңешинен байкоого болот. Чыгармада Көкүлгө ылайык куштун табылышы, анын алгырлыгы апыртмалуу жагдайда сүрөттөлөт.

Ал эми Көкүлдүн Кер Кулундун эске салуусу менен ата-энесин эстеп жолго чыгышы, Көкүлдүн жолдо жүрүп келе жатып, тоо болуп жолду бөгөп турган Көк дөөнү, Ак дөөнү жеңип, анан Кызыл дөөгө жолгушуусу, окуясы эки вариантта тең бирдей берилет. Мында да Көкүл Ак дөө, Көк дөө менен кармашып жеңгенден кийин, Кер Кулундун жардамы менен Кызыл дөөнү да өлтүрөт. Акырында Көкүлдүн алдан-күчтөн тайып, карып калган ата-энесин жана карындашын таап, тынчып жатып калышы менен окуя аяктайт. Ошондой эле Көкүлдүн жер астындагы же көктөгү окуясы Тоң нускасында өткөн орду айтылбайт, байкоого караганда, унутулуп же кыскарып калгандай ойду калтырат. Көкүл эне-атасына кеткенден кийинки Боорукер кандын элин жоо чабышы, Көкүлдүн аларды куткарышы сыяктуу окуя кыскарып калгандай. Ошентсе да чыгармага байыртадан узак айтылып, айрым бир варианттарда айрым окуялар кыскарып, же схемасы гана тартылып, көркөмдүгү бир кылка сакталбай калган. Дээрлик бардык варианттарга мындай мүчүлүштүктөр кездешпей койбойт.

«Көкүл» жомогунда архаикалык мүнөздөмөлөр, баатырдык жомоктун стилине таандык кайталоолор, ырдык кайрылуулар чыгарманын аягына келгенде өз деңгээлинде болбой өксүп калганын байкоого болот. Ал эми “Көчпөсбай” жомогунда Көктүн кызы Көк Мончок өз түгөйү Көкүлдүн көккө чыгышы үчүн Ак марал болуп келип, кушту азгырып, Карачты артынан ээрчитип кетет. Көкүл Карачты издеп көккө чыгып, көктө Ак дөө, Кызыл дөө менен кармашып жеңип, Көк падышасынын кызы Көк Мончокко үйлөнгөн жери бар. Алар эгиз балалуу болуп, Кер Кулундун эске салуусу менен элине кайтып, Көчпөсбай той берип, элин жыят. Карагул менен Сарыгул келип тизе бүгүп, кечирим сурашат. Ал эми Өзбеков Карынакта негизги баатырдык иш көктө улангандыктан, Алп кара куш окуясы

орун алган эмес. Жомокто Көкүл бир ай туруп, боорукер кан атасына келсе, Түмөн алп, Жаман алп, Жуп желкеси он эки таман алп элин чаап кетип бараткан болот. Ал эми эки баласы журтта калат. Артынан кубалап, Түмөн алптын башын ыргыта чаап, төөнү чөгөрүп, артылып бараткан Карачты бошотуп, Жаман алпты жалпайта чаап, Көк Мончокту да ажыратып калат. Жуп желкеси он эки таман алп Боорукер ханды төөгө артып салып, сабап бараткан болот. Экөө кылычташып, найза менен урушуп, алышып, күрөшүп бири-бирин жеңе албай турганда Кер Кулун алптын ооз омурткасын тиштеп алат. Көчпөсбайга Боорукер кан элин көчүрүп барат. Аларга Көк каны кошулуп, Көкүлдү хан көтөрүшүп, чоң той берип, окуя жыйынтыкталат. Көркөмдүгү жагынан бул вариант башкалардан айырмаланып, мында салттуу окуялар, мүнөздөмөлөр арбын кездешет. Көкүлдүн көктөгү, жер үстүндөгү баатырдык кыймыл аракетин, эрдигин баяндоодо схемалуулук өкүм сүрүп, көркөмдүгү бир аз кемий түшкөндөй сезилет. Көбүнчө окуялар гана саналып, кеңири көркөмдүктө берилгенин байкоого болот. Айрым жерлеринде баатырдык жомоктогу салттуулук сакталбай, турмуштук жөө жомок болуп калгандай сезим калтырат.

Ал эми алп кара куш «Көкүл» жомогунда антропоморфтук белгилерди алып жүрөт. Алар адамдын тилин түшүнөт, достошот, жакшылыкка жакшылык кылышат. Адамдарга сулуулук, жаштык, күч-кубат берип, өлгөнүн тирилтет. Ошондой эле тобол, бараба версиясында алп кара куштун окуясы кыргыз нускаларындагыдай толук калыптанган эпизодду түзбөйт, эволюциялык өсүү жолунда кыскарып калышы мүмкүн. Ал эми алп кара куштун жер астындагы антропоморфтуу мифологиялык персонаж катарында баяндалышынан, жер асты, үстүн байланыштырып турушунан жана поэтикалык каражат менен жабдылышынан, алтай, кыргыз, казак фольклорунда бирдей мүнөздөмөгө ээ болушунан, окуялык окшоштугунан ал элдердин диний көз карашынын бирдейлигин көрүүгө болот.

Жыйынтыктап айтканда, “Муңдуубай” жомогу 1924-1927-жылдардын аралыгында ар кандай жөө жомок, баатырдык жомок арабча, латынча шрифти менен (№124 (50), 195 (2), 360(149), 236 (42) кагазга түшкөн, кийин кайрадан көчүрүлгөн. Ал эми “Көчпөсбай” жомогу мурунку жазылышынан 40 жыл өткөндөн кийин катталса да, мазмуну, окуясы, көркөмдүгү жагынан бөксөрбөй (инв.№535 (5173) №2,3-дептер), алгачкысынан да артык колго тийиши жомоктун калктын көркөм табитинде кенен орун алгандыгын ачык далилдеп турат. Ал эми чыгарманын ар башка катталышына айрымдары толук, кээси кыска үзүндү түрүндө берилген. Жалпы жолунан алганда, окуянын, каарман, кейипкердин баяндалышы, ырдык мүнөздөмө, кайрылуулардын кеңири орун алышы “Муңдуубай”, “Көчпөсбай” жомокторун баатырдык-архаикалык эпостун алгачкы башаты катарында кароого болот. «Көкүлдүн» жогоруда аталган варианттарында баатырдык архаикалык эпоско таандык жанрдык белгилердин, өзгөчөлүктөрдүн кеңири орун алгандыгын байкоого болот. Негизинен, «Көкүлдүн» жөө жомок аталган нускалары баатырдык эпостун мазмундук өзөгүнөн алыстаган эмес, окуя, образдарынан баштап, көркөм ыкма, каражаттарына чейин алгачкы – архаикалуулугун сактап калгандыгын кызыктуу факт катары кароого болот.

Чындыгында, чыгарманын өсүү жолунда али да эл арасында кадимкидей өз ордун ээлеген жомокчу-айтуучулар, сөзмөр адамдар да ага чыгармачылык менен мамиле кылып, кереметтүү жомоктогу салттуулукту, жанрдык өзгөчөлүктөрдү жомоктун турпатына сиңирип, калктын байыркы көркөм мурасынан болгон “Көкүлдүн” сакталышына өбөлгө түзгөндүгү ачык байкай алабыз.

Негизинен, салттуу мотивдердин, фантастикалык каарман-персонаждардын, мифологиялык көрүнүштөрдүн чыгарманы коштоп жүрүшүнө, чыгарманын генезисине, сюжет-мотивдерине, каарман-персонаждардын баштапкы образдарына учкай көңүл

бурулуп, анын байыркылыгы, айтылыш, таралыш өзгөчөлүгүн анализдөө аракеттери жүргүзүлдү.

Адабияттар:

1. Абдылдаев Э. Кыргыз фольклорунун тарыхы. -Ф., 1983.
2. Абдылдаев Э. Кыргыз фольклор тарыхынан. -Фрунзе: Кыргызстан, 1983.
3. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос: Избр. -Л.: Наука, 1974.
4. Карач, Көкүл баяны. - Фрунзе: Илим, 1975.
5. Кыргыз адабиятынын тарыхы. -Фрунзе: Илим, 1987.
6. Көкүл, Карач-Көкүл баяны. ("Эл адабияты" сериясы; 28-т.) -Бишкек: Шам, 2003.
7. Кыргыз адабиятынын тарыхы: Фольклористика. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары. Жети томдук. 1-т. -Бишкек: Шам, 2004 -683 б.
8. "Көкүл". КР Улуттук илимдер академиясынын кол жазмалар фонду. Инв. 244 (50). 124-125-бб. 2. Инв. 195.
9. "Муңдуубай". КР Улуттук илимдер академиясынын кол жазмалар фонду. Инв. 195 (2).
10. "Көчпөбай". КР Улуттук илимдер академиясынын кол жазмалар фонду. Инв. Инв. 5173. 2-3 дептерлер.
11. "Карач-Көкүл баяны". КР Улуттук илимдер академиясынын кол жазмалар фонду. Инв 5181.